

УДК 94:82-343(477.7)''192''

О. М. Зеленьак

МІФОЛОГЕМА “ГУЛЯЙПОЛЕ – МАХНОВСЬКИЙ КРАЙ” В УСНИХ НАРАТИВАХ МЕШКАНЦІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті йдеться про те, яке місце в індивідуальних спогадах очевидців займає період громадянської війни в Україні та постать ватажка “махновщини” Нестора Махна, які саме події того часу найбільше запам'яталися людям. Виявлено, що більшість людей не знала конкретних історичних фактів тих неоднозначних подій, але тема “махновщини” притягувала їх своїми героїзмом та непізнанністю. Розглядаються спогади про Н. Махна, аналізуються подані в них свідчення та проводиться їх порівняння з даними історіографічних праць радянського періоду. Зроблено висновок про конфліктність офіційної та історичної пам'яті про “махновщину” та її ватажка.

Ключові слова: Нестор Махно, махновщина, махновський рух, спогади, історіографія.

У людській пам'яті та в історичній науці найбільшу увагу привертають переломні події та неординарні люди. Саме вони вирізняються масштабністю, вибуховістю, а часто навіть трагізмом. На Гуляйпільщині такими подіями і людьми були “махновщина” та її ватажок Н. І. Махно. Тому дана стаття є спробою показати, яке місце в індивідуальних спогадах очевидців займає період громадянської війни в Україні та постать самого Махна, які саме події того часу найбільше запам'яталися людям. А так як предметом усної історії виступає суб'єктивний досвід окремої людини, ми спробуємо підтвердити або спростувати ці свідчення даними історіографічних джерел.

Незважаючи на заборони комуністичної системи, спогади про події 20-х років ХХ століття на території Південної України завжди мали місце в розмовах жителів Гуляйпільського краю. Більшість людей не знала конкретних історичних фактів тих неоднозначних подій, але тема “махновщини” притягувала їх своїми героїзмом та непізнанністю.

Завдяки цим спогадам в уяві наших сучасників постає образ легендарного селянського ватажка, котрий насмілювався кинути виклик більшовикам, які змогли зламати всіх своїх політичних опонентів.

Офіційна пропаганда доклала немало зусиль, щоб сформувати в уяві пересічного громадянина відштовхуючий образ бандита-неврастеніка. А завдяки переказам та легендам з'являвся майже міфічний образ героя-захисника, наділеного незвичайним розумом, особливою хитрістю, силою, справедливістю.

Все, що було написано про Махна за радянських часів, відзначалося протиріччям та суб'єктивізмом. Його неймовірну популярність в роки громадянської війни важко перебільшити. Тисячі людей йшли за нього в бій, слухали його виступи на мітингах, запам'ятали його безмежно щедрим і не менш жорстоким. Таких свідчень про Махна в достатку. Недостає іншого – майже нікому так і не вдалося досить повно розкрити внутрішній світ цієї людини.

Багато з тих, хто народився вже після завершення громадянської війни, уявляли Нестора Махна таким, як зображали його більшовики, – бандитом та убивцею. І лише від своїх рідних, котрі знали про “батька” не з чуток, можна було дізнатися про Нестора Івановича не як про бандита, а як про захисника бідного люду.

У наш час збереглися записи, що були зроблені гуляйпільцем Ф. І. Кущем в 50-60 роках [1], що тепер мають неабияку історичну цінність, адже це спогади тих людей, котрі жили в той історичний період і тому мають велике значення для оцінки і самого Н. І. Махна, і очолюваного ним руху з боку простих людей. Та зараз до них треба ставитися без ідеологічної упередженості, не зважаючи на позитивну чи негативну оцінку людей і подій.

Нині відсутні розгорнуті характеристики Махна, як особистості, в дореволюційні роки, що могли засвідчити рівень його інтелекту, систему політичних поглядів, мотивацію поведінки. Можна лише припустити, що його характер остаточно сформувався в екстремальних умовах каторжної в'язниці. П. Аршинов, котрий деякий час являвся співкамерником Махна, в “Истории махновского движения” писав: “Он ничем особенным не отличался от других... Единственное, что притягивало к нему внимание, – это его неутомимость. Он постоянно находился в ссорах, в репрессиях и бомбардировал тюрьму своими записками...” [2]. А ось інший дослідник В. Волін, подаючи портрет Махна у хвалебних рисах, все ж звертає увагу на особливість його психологічної характеристики: “неуравновешенный гений с нервозностью, входящей за пределы” [3].

Більшість людей, яким довелося зустрічатися з Махном, відзначали в його характері неврівноваженість, схильність до імпульсивних, але не завжди продуманих дій, підвищену емоційність навіть у звичайній розмові, непередбаченість, а іноді і алогічність вчинків. Ці риси з особливою рельєфністю виявилися у діяльності Махна саме після звільнення з каторги [4].

Навіть Волін у своїй праці підкреслює, що у нього була прикра звичка хапатися за револьвер з будь-якої причини. Він розстрілював на місці деяких дезертирів з фронту та повстанців, винних в мародерстві. Він вбивав, таким чином, людей, “не рассматривая их дела и не зная, были ли они виновными или невиновными” [3].

Спогади очевидців свідчать, що Нестор Махно дійсно був жорстоким до тих, котрі грабували бідноту, бо сам він був із бідноти. Навіть “в газеті писали, як Нестор забрав хорошого коня, а раненого дав навзамін. На раненому коні не виженеш з України Денікіна чи інших завойовників” (В. Ю. Колісник) [5, 293]. Саме про це можна знайти свідчення в радянських джерелах, котрі важко запідозрити в симпатії до “батька” Махна. Так,

наприклад, історик А. Єфимов, говорить, що "основной принцип – ничего не отбирать от крестьянства – проводился строго... и мог быть нарушен исключительно постановлением командного состава махновского отряда..." [6]. А за словами іншого дослідника, Д. Лебеда, "часто имеют место случаи, когда повстанцы за грабежи расстреливаются; запрещается конфисковать имущество, брать зерно на ветряных мельницах, смена лошадей на поле в отсутствие хозяев запрещается; махновцы дают за одну лошадь несколько своих уставших; Махно напоминает, что повстанцы должны быть вежливыми и предупредительными с местным населением" [7]. Та, незважаючи на дещо суперечливі слова, обоє вони у свої працях оцінювали махновський рух як соціальний бандитизм з анархічними гаслами.

У Гуляйполі, за словами гуляйпільця В. Колісника, батько якого особисто знався з Махном, він не байдикував – поруч зі своїм штабом, який знаходився у звичайній хаті одного із мешканців села, наказав спорудити у земляничній кузні на два міхи. Робота кипіла від зорі до зорі, тачанки стояли у дворі і навіть на городі. Крім того, Несторові хлопці допомагали господарю – збудували клуню для зберігання корму, сарай, погріб, що було доброю допомогою чоловікові, котрий мав восьмеро дітей [5, 295].

Д. Лебідь констатує, що у відповідь на таке ставлення місцеве населення постачало повстанців усім необхідним, доглядало поранених, давало свідчення про пересування Червоної армії [7].

Про Жовтневу революцію Нестор Іванович казав, що то є влада над бідними, а він не міг погодитися з цією владою. "У нас ніякої влади немає й не може бути, – казав він. – Тільки повинна бути влада селян та робітників" [6].

Радянська пропаганда зображала Нестора Махна завжди п'яним. А от В. Ю. Колісник, посилаючись, знову ж таки, на слова свого діда, говорить, що його ніколи не бачили п'яним, а якщо він і випивав, то лише вино, "і то тільки маленьку рюмку, поскільки Нестор був хворий легеннями, кашляв кров'ю" [5, 297].

У якості підтвердження цього дослідник "махновщини" О. Скирда у своїй праці приводить спогади болгарських товаришів, котрі залишалися вірними друзями Махна до самої смерті і часто бачилися з ним. Вони категорично заперечували наявність у "батька" схильності до зловживання алкоголем: "они никогда его не видели пьяным, ни выпивающим несколько рюмок, напротив, состояние здоровья не позволяло ему, по их словам, употреблять алкоголь" [8]. А Іда Метт, соратниця Н. Махна, навіть говорить, що "Нестор пьянел от первого стакана вина, глаза его начинали блестеть, он становился более красноречивым, но, повторяю, по-настоящему пьяным я не видела его никогда" [9].

Хоча в записах Ф. Куца можна знайти і протилежні факти: очевидці розказують, що після Жовтневої революції в Гуляйполі було здійснено спробу організувати показову анархічну комуна, але замість праці Махно з найближчим оточенням почали пиячити та гуляти, – і комуна розпалася: "Махно робив спробу організувати комуна в економії Классена. Але більше пиячив з своїми друзями – Сашкою Лепетченком, Ваською Чайківським, Феофаном Скомським та іншими..." [1]. Ця характеристика, звісно, не зменшувала заслуг Махна та його авторитету серед місцевого населення, адже в той час люди, котрі вийшли з низів суспільства, намагалися жити з "шиком" [4].

Багатів Нестор розорював, а їхнє майно ділив поміж бідними. Та помилкою його було те, що він часто призначав командирами загонів та полків саме заможних по тій простій причині, що вони були грамотнішими за бідноту. Саме ця помилка і призводила до анархії, адже про яку дисципліну могла йти мова, якщо сам пограбований махновцями багатій приходив у загін і сам тепер грабував, щоб повернути втрачене. Та все ж були і командири, чесні щодо людю, допомагали сіяти пшеницю похилим, убирати з поля врожай [1].

Очевидці розповідають, що Нестор за всіма не міг угледіти, але жорстоко розправлявся з тими, хто знущався над бідними людьми, крав майно, безчинствував та мародерствував. Та все ж не встигав за всіма стежити та всіх карати, тому анархія брала верх [4].

Історик М. Кубанін стосовно цього констатував, що "в период господства махновцев в Екатеринославе "такого повального грабежа", как при добровольцах, при Махно не было. Большое впечатление произвела на население собственноручная расправа Махно с несколькими грабителями, пойманными на базаре; он тут же расстрелял их из револьвера" [6].

З приводу участі Н. Махно у військових діях, то свідки говорили, що Нестор, не жаліючи себе, був попереду свого війська, на тачанці з кулеметом. Його боялися як гетьманці, так і петлюрівці. "Більшовики у газетах возвеличували Махна як відважного героя, сподівалися, що він увійде своїм військом до більшовиків, щоб разом розбити війська Денікіна" [4].

Мешканці Гуляйпільського краю, так як і жителі інших регіонів Південної України, також у своїх спогадах розвіюють уявлення про Махна як грабіжника і бандита. В панських маєтках вони "забирали здебільшого різне барахло, знімали в конюшнях з коней хомути, вуздечки, повід. Нікого не чіпали і не розстрілювали. Говорили людям, щоб вони виганяли і багатих, і більшовиків, щоб ділили землю та плавнові ліси..." (А. Г. Шульга) [5, 298]. Сам Нестор говорив: "...німці у вас пани, а я Нестор Махно, ваш друг і захисник!" Людям, котрі дізнавалися, що це Махно, ставало ще моторошніше зі страху. Але ніхто не чіпав ні їх, ні їхнє майно, на відміну від червоних, котрі розважалися зі зброєю у їх домішках, стріляли, куди заманеться, та підпалювали маєтки [5, 301].

Той самий О. Скирда підмітив, що жодне з обвинувачень в бандитизмі не витримувало першого серйозного розгляду фактів [8]. Та все ж існують і протилежні свідчення, в яких йдеться про наявність різних ексцесів та зловживань з боку самого Махна та його армії. В записах Ф. Куца знаходимо: "Не жалувал Махно і поміщиків. Классена, який їхав до Шредера в економію, Махно з декількома чоловіками перестрів на пологіському шляху, роздів до білизни, спутав і, ніби, сказав: "Як дострибаєш до Гуляйполя – живий будеш, а ні – то вб'ю". Переляканий поміщик стрибав, як кінь. Посміявшись, Махно пристрілив Классена, а фаєтон, запряжений четвериком сірих рисаків, забрав собі..." Налякані поміщики покидали свої маєтки і повтікали.

Тоді в кожній сотні було обрано комісарів для охорони і правильного розподілу майна між сотнями, і комісії для розподілу цього майна між біднішими селянами [1].

А священика Дмитрія Сахновського, що видав поліції Олександра Семенюту, активного учасника "Союзу бідних хліборобів" взагалі "вивезли в глинище, що біля цегельного заводу Карманова було, відрубали голову, осмалили її й закинули аж під економію Єгорова, де нині південна окраїна хутора Садового. Діди два дні шукали ту голову поки не знайшли" [1]. Яка достовірність цих спогадів, сказати важко, адже вже минуло багато років. Так такі й подібні легенди ще довго ходили серед гуляйпільців.

Порівнювати писемні дані зі спогадами очевидців стосовно характеристики "махновщини" та самого Нестора Махна можна ще по багатьом питанням. Відтворити образ цього явища та його головної дійової особи з повною точністю – не така проста справа. Адже ім'я Махна обростало неймовірною кількістю найрізноманітніших деталей, часом навіть фантастичних. Чого лише варті міфологічні розповіді про "батька", як він капустою торгував, чи коней катав, чи, наприклад, серйозні звинувачення його в антисемітизмі. Та в даній роботі я намагалася порівняти головні риси селянського ватажка, на які зазвичай звертала увагу радянська пропаганда.

Таким чином, порівнюючи свідчення очевидців та дані історіографії, можна спостерігати, з одного боку, конфліктність офіційної та історичної пам'яті про "махновщину" та її ватажка. А з іншого боку, вплив офіційного бачення проблеми проявлявся в так званому нонконформізмі та протиставленні власного досвіду. Адже свідки тих подій чи люди, котрі знали про них від своїх рідних, акцентували увагу, в першу чергу, на тих темах, про які не говорилося взагалі або говорилося мало, які не були поширеними. Так, до найбільш згадуваних сюжетів можна віднести розповіді про добрих махновців, поганих червоних та ін.

Трансляючи власний досвід життя в ті роки, частина очевидців, можна стверджувати, висловлювала вже давно сформоване бачення подій Громадянської війни, а інші – намагалися визначитися з особистим ставленням до цих подій, аналізуючи свій життєвий досвід і зміни у тогочасному житті.

Існує ще досить багато інших життєвих історій і зображень буднів на території Південної України періоду існування "махновщини", які для їх оповідачів були істинно правдивими. Адже не існує однієї об'єктивної реальності. Ці розповіді переконливо показують, що не можна вивчати, оцінювати, говорити про сприйняття та оцінку людиною якогось одного явища без урахування життєвих обставин цієї людини, історичного контексту або впливу подій, які йому передували.

Джерела та література

1. Гуляйпільський районний краєзнавчий музей. Ф. 205.
2. Аршинов П. История маховского движения [Електронный ресурс] / П. Аршинов. – Режим доступу до кн. : <http://avtonom.org/old/lib/theory/makhno/hist.html>.
3. Волин В. Неизвестная революция [Електронный ресурс] / В. Волин. – Режим доступу до кн. : http://www.nestormakhno.info/russian/neizrev/neiz_rev.htm.
4. Серьогін С. Третій шлях: Історико-документальне видання, присвячене 110-й річниці з дня народження Н. І. Махно / С. Серьогін. – Гуляйполе, 1998.
5. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина розповідають фотокартки / В. Яланський. – Гуляйполе-Київ, 1999.
6. Шубин А. Махно и маховское движение [Електронный ресурс] / А. Шубин. – Режим доступу до кн. : <http://knowledge1871.narod.ru/History/Russia1917/Shubin/Mahnovshina.htm>.
7. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины [Електронный ресурс] / Д. Лебедь. – Режим доступу до кн. : <http://elibrary.gopb.ru/reader/index.php?r=view&idbook=455269&basename=OldBook&page=1&scale=1>.
8. Скирда А. Нестор Махно, казак свободы (1888-1934) [Електронный ресурс] / А. Скирда. – Режим доступу до кн. : <http://www.makhno.ru/lit/book4.php>.
9. Ида Метт. Воспоминания о Несторе Махно [Електронный ресурс] / Ида Метт. – Режим доступу до дж. : <http://www.libfront.org/2013/ida-mett-vospominaniya-o-nestore-mahno>.

Zelenyak O. M. "Hulyaypole – Makhno native land" mythologeme in oral narratives of residents of the South of Ukraine

The article is about place of the period of the Civil war in Ukraine and the figure of the "makhnovshchyna" leader Nestor Makhno in the individual memories of witness. It was found that most people had not know concrete historical events but themed "makhnovshchyna" attracted them to their heroism and unknown. Memories of N. Makhno were considered the evidence submitted to them were analyzed and their comparison with the data of historiographical work of the Soviet period was held. It has been drawn a conclusion that there is a conflict of official and historical memory about the "makhnovshchyna" and its leader.

Key words: Nestor Makhno, makhnovshchina, the Makhno's movement, the individual memories, historiography.

Зеленяк Е. Н. Мифологема "Гуляйполе – маховский край" в устных нарративах жителей Южной Украины

В статье говорится о том, какое место в индивидуальных воспоминаниях очевидцев занимает период гражданской войны в Украине и фигура главаря "махновщины" Нестора Махно, какие именно события того времени больше всего запомнились людям. Выявлено, что большинство людей не знала конкретных исторических фактов тех неоднозначных событий, но тема "махновщины" привлекала их своим героизмом и неопознанностью. Рассматриваются воспоминания о Н. Махно, анализируются представленные в них свидетельства и проводится их сравнение с данными историографических работ советского периода. Делается вывод о конфликтности официальной и исторической памяти о "махновщине" и ее главаре.

Ключевые слова: Нестор Махно, маховщина, маховское движение, воспоминания, историография.